

5. ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՍԻՍՏԵՄԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԳԱՆՁԱՎՈՂ ՀԱՐԿԵՐՆ ՈՒ ՏՈՒՐՔԵՐԸ XVI—XVIII ԴԴ.

Հողի օգտագործման համար գանձվող հարկը կամ որ նույնն է՝ հողային ռենտան; որ գանձվում էր բնամթերքով և կոշվում էր բահրե կամ բահրաշե, Սեֆյան տիրապետության շրջանում բաժանվում էր երկու մասի. ա) պետական կամ բահրաշե-յն դիվանի և բ) կալվածատիրական կամ բահրաշե-յն մալիքանե: Վերջինս Արեւելյան Հայաստանում, հատկապես Արարատյան երկրում կոշվում էր նաև մուլք, որովհետև համարվում էր մուլքային սեփականության եկամուտ:

Այն գյուղերում, որոնք որպես մուլք պատկանում էին առանձին կալվածատերերի՝ բահրաշե-յն մալիքանեն գանձում էին կալվածատերերը կամ մալիքները, իսկ այն գյուղերում, որոնց մուլքը պատկանում էր նույն գյուղի ռայաթներին, գյուղացիները բահրաշե-յն մալիքանե չէին վճարում: Վանքապատկան այն գյուղերում, որոնք անմիջապես վակֆ լինելով ազատված էին հարկերից և այն մուլքային գյուղերում, որոնց տերերը զանազան ծառայությունների դիմաց մուաֆուկյան իրավունք էին վայելում, գյուղացիները պետական և կալվածատիրական բահրաշեն պարտավոր էին վճարել վանքին կամ կալվածատիրոջը: Խասս գյուղերում երկու բահրաշեններն էլ գանձվում էին հօգուտ արքունիքի, իսկ դիվանի գյուղերում՝ հօգուտ պետական գանձարանի: Այնպես որ գյուղացիների վճարած հողային ռենտայի քանակը, անկախ այն բանից, թե այն ինչ համամասնությամբ էր բաժանվում պետության և կալվածատիրոջ միջև, մնում էր անփոփոխ:

Բնակչությանից գանձվող հողային և այլ հարկերի հաշվառումն ու գրանցումը նահանգային և կենտրոնական հարկային մատյաններում կատարվում էր ըստ նախապես գոյություն ունեցող հին դավթարների՝ հաշվի առնելով ժամանակի ընթացքում տվյալ վայրերում կատարված շինարարական և հատկապես ոռոգման աշխատանքներն ու բնակչության աճը:

Սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ նոր, ամբողջական հարկային օրենսգրքեր կամ «կանուննամեներ» չկային: Մինչև XVIII դարի սկզբները անհրաժեշտության դեպքում դիմում էին XV դարում Ուզուն-Հասանի ժամանակ կազմված «Կանուննամենին»:

Հարկերի հաշվառման և ընդհանուր աշխարհագրի հետաքրքիր նկարագրություններ են պահպանված XVII դարի պատմիչ Զաքարիա Սարկավազի պատմության մեջ և XVIII դարի սկզբի եկեղեցական ու քաղաքական գործիչ Եսայի կաթողիկոս Հասան Զալալյանի «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի» արժեքավոր գրքում: Ռայաթների ֆիզիկական խոշտանգումների, սարսափի ու հաբեկման միջոցով հարկահանները կամ մուամայիզները կարողանում էին հաշվառման ենթարկել բոլոր հարկման ենթակա ստացվածքները, ընտանի կենդանիներն ու չափահաս մարդկանց:

Զաքարիա Սարկավազը պատմում է Երևանի Թահմազկուլի խանի (1625—1635) գլխավոր հարկահան Ասլան աղայի միջոցով Քանաքեռում ռայաթների ու նրանց ինչքի հաշվառման մասին և կենդանի նկարագրությամբ պատկերում XVII դարի ծանր հարկապահանջության մոայլ իրականությունը Արեւելյան Հայաստանում:

«Եւ եկն նախ ի Քանաքեռ,—գրում է Զաքարիա Սարկավազը,—յաւուրս

ձմեռայնոյ և կոչեալ առաջի իւր զգեղականս՝ ցուցանել զգլուխն իւրեանց: Եկն նախ Մելիքն Դաւիթ և եբեր Ը(8) որդին իւր և ղորդի դստերն, և եցոյց: Գային ամենեքեանս որդւովք իւրեանց՝ և մտանէին ի գիրն: Իսկ հայրն իմ Մկրտիչ շալակեաց զիս զՋաքարիայս և զեղբայրն իմ զեղեռատուր առաջի արկեալ գնաց. և իբրև ետես զմեզ փոքր և կաղ՝ և թիւր ոտամբ, քարկացաւ՝ և ասէ, զառողջ որդիսն քո պահեալ ես, և զանդամալոյծք բերեալ ես, և հրամայեաց արկանել յերկիր ի վերայ երեսացն, և բերեալ ջուր թափեցին ի վերայ անձինն, յոտաց մինչև ցգլուխն՝ ջրողող արարին, և նստոյց այր մի ի վերայ գլխոյն և այր մի ի վերայ ոտիցն և հրամայեաց շորից զինուորաց Բ (2) կողմամբ հարկանել և այնքան հարին, մինչ զի մորթն ի մարմնոյ ի բաց ոստեալ, և ինքն անշնչացաւ, և համարեցին զնա մեռեալ և ապա քարշեալ զնա թաղեցին ի մէջ փայինի: Եւ այր մի Բարսեղ անուն, և այր մի Ղազար անուն հանին զի (20) եղնգունսն, և այլ ոմն Մարուգէ անուն երևանցի կախեցին զմիոյ ձեռանէն և այնքան հարին, մինչև յօդուածքն ամենայն խախտեցան: Եւ այսպէս ահ նորա տիրեաց ի վերայ ամենեցուն՝ մեծաւ սաստիւ: Հասն որոյ ոչ մնաց ստնդեայ մանուկ զոր ոչ ցուցին: Եւ եթէ ծերք գային, հրամայէր երթեակս առնել առաջի իւր և տեսներ, զի թէ գլուխն ի կոր ունէր և Բ (2) ձեռքն զկնի իւր տանիւր, ոչ գրէր, իսկ թէ գլուխն ուղիղ ունէր և ձեռքն առաջի տանիւր՝ զնա գրէր: Եւ ոչ ոք իմացաւ զայս: Իսկ եթէ մանկունք գային, բերէր առասան և շուրջ պատէր զպարանոցաւ պատանոյն և երկոքին ծայրք պարանի դնէր ի բերան մանկանն և ասէր ըմբռնել ատամամբ և օղ արարեալ տանէր ի վերայ գլխոյն, եթէ անցանէր զգլխովն թողոյր զնոսա գնալ և եթէ ոչ անցանէր զգլխովն՝ գրէր զնա: Եւ այսպէս գրեաց զամէնն յոյժ ճշտի՝ դմարդ, զկով, զձի, զջորի, զէշ, զոշխար, զջրաղաց, զձիթաղաց, զարուեստս, զբրնձաղաց, զայգիս և զպարտէզս և այլ որ ինչ գտաւ՝ գրեաց և ի ներքոյ հարկի արար: Եւ էարկ ի դիւան արքունի զամենայն գրեալսն»²⁶:

Շուրջ մեկ հարյուրամյակ հետո, Սեֆյան պետութեան մայրամուտին, երբ շահ Սուլթան-Հոսեյնը արքունիքի ուռճացած ծախսերը հոգալու համար փորձում էր, աշխատավորութեան հարստահարումը բազմապատկելով, լցնել արքունի գանձարանը և կրկնապատիկ ու եռապատիկ չափերով ավելացնում էր ռայաթներին, արհեստավորներին, առևտրականներին և առհասարակ ամբողջ բնակչութեան գանձվող հարկերը, նորից ամբողջ երկրով մեկ տեղի էր ունենում հարկատու օբյեկտների ու բնակչութեան նոր հաշվառում, որի ընթացքում կիրառվում էին նույնքան և ավելի քստմենելի միջոցներ:

«Ի տասներորդ ամի թագաւորութեան իւրում,—գրում է Եսայի Հասան-Ջալալյանը,—Հիւսէին կոչեցեալ Շահ-սուլդանն արար հրաման մարդաթիւ և աշխարհագիր առնել ազգիս Հայոց և ամենայն ազգաց ընդ իշխանութեամբ իւրով եղելոց: Եւ ելեալ հրամանատարք նորին արք իբրու հաւատարիմք տան նորա գրիչը և քարտուղարք, զի անսխալ և առանց թաղուցանելոյ գրեսցեն զամենայն հասակ ի հնգետասնամեկից և ի վեր, սպառնացեալ ի հրովարտակին այսպէս. «Եթէ ոք գտցէ զթագուցեալ և զղօղեալ ոք և յայտնեսցէ զայն արքայի, գլուխ զօղելոյն՝ արքայի, և ինչք նորա աւար այնմ լիցի, որ գուշակեացն»: Զոր և արարին իսկ, զի յոյժ յուզմամբ և որոնմամբ զննեալ տեղեկանսյին պէս-պէս հնարիւք և սպառնալեօք: Ի գիւղի ուրումն գտանուտէր գիւղին և

զբաճանայան և զհիւրընկալն, զոր գզիր ասեն, արգելուին ի տունս ուրոյն և զատ ի միմեանց, և ապա ասել տալին զանուանս արանց եղելոց ի գիւղին և գրէին և բերեալ ի մի վայր հաւասար տեսանէին, և թէ աւելի կամ պակաս գտանէին ասացեալքն միմեանց (և զի թուղթ ևս առնուին և բերանոյ նոցա, այսինքն մուշալկա, զի թէ սուտք գտցեն, այնքան տուգանս վճարեսցեն), կախելով ի փայտէ բրածոս առնէին զարսն ասացեալ ի սակս տուգանին, ընդ նմին կաշառս յուղիս և տասանորդս և զկարգեալ վարձս զինուորացն առաւել քան զշափն առնուին, և ապա զգրեալն կրկնէին...»²⁷:

Այնուհետև նույն հեղինակը պատմում է, թն ինչպես բոլոր հարկերը և հատկապես գլխահարկը եռապատկել են և սկսել անմիջապես բռնի իրացնել. «Եւ ցրուեցան զօրքն ընդ երկիրս և ընդ գիւղօրայս ի թիւ արկեալ գրովն և քանգի յոյժ ծանր էր լուծն և ոչ կարէին տանել, վասն որոյ շարշարէին և կեղեքէին և ջարդելով առնուին ըստ շափու իւրեանց ի յուղիցն՝ յուղ և ի փոքունցն՝ փոքր, զի մեծ դեղն հարիւր յիսուն, հարիւր, կամ յիսուն թուման և յոյժ փոքրն լերեսուն և կամ ի քսան թումանէ չէր պակաս»²⁸:

Երբ վերը նկարագրված ահ ու սարսափի պայմաններում հաշվառման էին ենթարկվում ռայաթների առանձին սնտեսությունները, շափվում մշակելի տարածությունները և ցուցակագրվում բոլոր շափահաս աշխատունակ տղամարդիկ, դրանցից գանձվող բոլոր հարկերը հանրագումարի էին բերվում և ընդհանուր գումարներով արձանագրվում հարկային մատչաններում: Յուրաքանչյուր գյուղի անվան տակ նախ միանվագ գրվում էր այդ գյուղից գանձվող բոլոր հարկերի ընդհանուր գումարը՝ դրամով հաշված: Ապա այդ ընդհանուր գումարի տակ նշվում էր, թե դրանից որքանն է կանխիկ դրամով հատուցվելու և որքանը՝ բնամթերքով: Իսկ սովելի ներքևում առանձին-առանձին ցույց էր տրվում, թե այդ գումարից որքանը որ հարկի հաշվից է հատուցվելու: Հարկերի այդ ընդհանուր գումարի բաշխումը համայնքի առանձին տնտեսությունների վրա, որ կոչվում էր թուլցիհ, կատարվում էր համայնքի ներսում և պետութայնը չէր վերաբերում: Գյուղական համայնքը պատասխանատու էր հարկերի այդ ընդհանուր գումարի հատուցման համար:

Դատելով թիուլնամաներից, համեսալեի և պետական պաշտոնյաների ռոճիկների այլ կարգի հատուցումներին վերաբերող շահական հրովարտականերից և դիվանական այլ վավերագրերից, կարելի է ասել, որ պետական ռենտա-հարկի գանձման հիմնական ձևը ռոճիկի դիմաց, ընդհանուր գումարներով դրանց հանձնումն էր զինվորականութայնն ու պետական պաշտոնյաներին: Հանձնարարական գրություններ (հավալե և բարաթ) ստացող պաշտոնյաները այդ հարկերը ստանում էին և՛ բնամթերքով, և՛ կանխիկ դրամով: Բերքից ստացվող բահրաշեն գանձվում էր հասթ-օ-բուդի կամ մակթաի ձևով, սակայն ավելի տարածված էր ձեռքից ստանալու (բեդասթ գերեֆթան) ձևը, որ նշանակում էր թիուլնամեի մեջ նշված գումարը ստանալ համայնքից կանխիկ և ռայաթների կալերին շմոտենալ: Այս դեպքում թիուլային գումարը քառապատկվում էր, որպիսի հաշվարկը իր ժամանակի հաշվապահական տերմինով կոչվում էր բարավորդ: Ռայաթները շատ հաճախ համաձայնվում էին վճարել նախատեսված գումարի չորս անգամ Խվելին, միայն թե թիուլդարի գործակատարները նրանց գյուղը չմոտենին ու բերքը չշափեին:

²⁷ Եսայի Հասան-Ջալալյան. Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, էջ 13—14:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 15:

Նույն գյուղից ստացվող պետական հարկերը կարող էին գանձվել տարբեր մարդկանց կողմից: Նույնիսկ նույն հարկի մի մասը կարող էր տրվել մի մարդու, իսկ մյուս մասը՝ մեկ ուրիշի: Թեև հարկերի հաշվառման ձևը բոլոր վայրերում համարյա թե նույնն էր, սակայն դրանց գանձման ձևերը առանձին գյուղերում տարբերվում էին իրարից: Անկախ այն բանից, թե պետական ռենտա-հարկը իր ու մասով ում կողմից էր գանձվում, բոլոր դեպքերում այն նախօրոք հաշվվում էր, ըստ առանձին հարկերի ի մի էր բերվում և ընդհանուր գումարներով գրանցվում էր դիվանական մատյաններում: Բոլոր դեպքերում այդ գումարները գանձվում էին առավելագույն չափերով և մի քանի տարին մեկ անգամ դրանց վրա ավելանում էին դրամի արժույթի անկման ու հարկերի հատուցումը ուղացնելու կամ ժամկետանցության հետևանքով առաջացող հավելումներ և վերադիր տոկոսներ:

Թեև թիուլնամներում նշվում էին թիուլային գումարների այն առավելագույն չափերը, որոնք թիուլդարները իրավունք չունեին գերազանցելու, սակայն պահպանվել ու մեզ են հասել բազմաթիվ խնդրագրեր և բողոքագրեր, որոնց մեջ ռայաթները բողոքարկում են թիուլդարների ոտնձգությունների դեմ, պահանջելով, որպեսզի վերջիններս դուրս չգան թիուլնամում նշված սահմաններից: Մուլքային գյուղերում թերևս այդ բողոքները կարող էին որոշ արդյունք տալ, քանի որ այստեղ կալվածատերը ևս որոշ չափով շահագործված էր փրկելու իր ռայաթներին տնտեսական քայքայումից: Սակայն դիվանի գյուղերում, որոնց թիվը, ինչպես ասվեց, Արևելյան Հայաստանում բավական մեծ էր, և որոնք հաճախ ամբողջությամբ տրվում էին մեկ անձնավորության, ռայաթները ենթարկվում էին ամենասանձարձակ կողոպուտի և հարստահարության:

Բացի պետությանը տրվող բահրաչից, մալուջհաթից ու ջիզյայից, որոնք մանրամասն հաշվառման ենթարկվելով գանձվում էին բնակչությանից, կային նաև այլ հարկեր ու տուրքեր, որոնք թեև ոչ մի տեղ չէին գրանցվում, սակայն դարերից ի վեր հաստատված լինելով, սկսած դեռևս իլխանական և հատկապես թուրքմենական տիրապետության շրջանից, ամենայն խստությամբ գանձվում էին հօգուտ մեծ ու փոքր ֆեոդալ-իլխանավորների և բարձրաստիճան կամ ստորին պետական պաշտոնեության:

Ահա XVI—XVIII դարերի սկզբնաղբյուրներում հանդիպող հարկային տերմինների ու զանազան առիթներով բնակչության տարբեր խավերից գանձվող հարկերի ու տուրքերի ոչ լրիվ ցանկը:

1. Մալ կամ մալիյյե էր կոչվում այն հիմնական հարկը, որ գանձվում էր բոլոր տեսակի եկամտաբեր սեփականություններից, սկսած սերմանելի տարածություններից, այգիներից, բանջարանոցներից և այլ հողային ստացվածքներից մինչև ջրաղացները, ձիթհանքերը, ջրանցքներն ու աղբյուրները, քաղաքներում՝ բաղնիքներից ու ներկատներից, խանութներից ու այլ եկամտաբեր վայրերից և հաստատություններից: Գյուղերում այն գանձվում էր ջնաթ կոչվող հողային հարկի հետ միասին և կոչվում էր մալուջհաթ:

2. Զաբաբեկի-ն այն հարկն էր, որ կանխիկ գրամով գանձվում էր մանր եղջերավոր անասունների դիմաց: Որոշ աղբյուրներում այս հարկը անվանվում էր նաև ֆոդավ:

3. Զիզյա էր կոչվում այլակրոնության հարկը կամ գլխահարկը, որ գանձվում էր յուրաքանչյուր չափահաս քրիստոնյա տղամարդուց, տարին մեկ

անգամ, երեք տարբեր՝ ստորին, միջին և վերին սակերով, ըստ հարկատու ռայաթի (դիմախ) կարողություն: XV դարից սկսած ջիզյա տերմինին զուգահեռ աղբյուրներում գործ էածվում նաև թափավուք—ն ջիզյա (ջիզյախ տարբերություն) տերմինը: Յուրաքանչյուր հարկատու համայնքի գլխահարկը միշտ հաշվվում էր միատեղ և միանվագ պահանջվում էր տվյալ համայնքից: Տարիներ հետո, հաշվի առնելով բնակչության աճն ու դրամի կուրսի աստիճանական անկումը, որոշ տոկոսներ էին բարդվում հարկերի մայր գումարների վրա, որոնք կոչվում էին թափավուք (տարբերություն) և գանձվում էին առանձին:

4. Բիգար—ռայաթների պարտադիր, անվճար աշխատանքը ամրությունների, բերդերի, ջրանցքների, ճանապարհների վրա և ռազմական արշավանքների ժամանակ: Որոշ աղբյուրներում այս պարտավորությունը արաբական տերմինով կոչվում էր սուխրա:

5. Շիգար—հիշվում է միշտ բիգարի հետ միասին: Դա ռայաթների պարտադիր աշխատանքն էր հօգուտ արքունիքի, որոշ դատական փորձերի կարծիքով նաև ֆեոդալների՝ որսի ժամանակ (շքար—որս):

6. Ուլաղ և ուլամ—այս երկու համանիշ տերմիններով էր կոչվում ռայաթների այն պարտավորությունը, որ նրանք կատարում էին իրենց փոխադրական միջոցները տրամադրելով զինվորականությանն ու պետական պաշտոններին: Ձիերի, էշերի, ջորիների, ուղտերի և այլ փոխադրամիջոցների հավաքագրումներ կատարվում էին նաև խոշոր զորաշարժերի ժամանակ: Այս դեպքում գյուղացիներն իրենք ևս պարտավոր էին հետիոտն ուղեկցել և տեղափոխել բանակի պաշարն ու հանդերձանքը:

7. Ավաբիզ հոգնակի՝ ավաբիզաթ տերմինով էր կոչվում ռայաթների արտակարգ պարտադիր աշխատանքը զանազան պատահարների (հեղեղ, մորեխ և այլն) ժամանակ, որը հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով:

8. Սուրսաթ—ները ռազմական արշավանքների ժամանակ հարկատու բնակչության վրա դրվող այն պարտավորություններն էին, որոնք հատուցվում էին հատկապես մեծ քանակությամբ հացահատիկով և այլ մթերքներով: Ռայաթները ոչ միայն պարտավոր էին ամենակարճ ժամկետում տալ պահանջված քանակությամբ մթերքները, այլև սեփական զբաղմունքով տանել այն և օրգույում (բանակատեղի) հանձնել զորամասի հրամանատարությանը:

9. Ձերիֆ էր կոչվում բնակչության և հատկապես քոչվորության զինվորական կամ աշխարհազորային պարտավորությունը: Աղբյուրներում հանդիպում է նաև գար—ն շերիֆ (շերիֆի ոսկի) տերմինը, որից պարզվում է, որ այս պարտավորությունը հողագործ բնակչության համար փոխարինվում էր դրամական տուրքով:

10. Իխրաչաթ—ն կալ'ն (ամրոցի հարկ)—տուրքեր, որ ռայաթները պարտավոր էին հատուցել մոտակա ամրոցների ու բերդերի բերդապահ կայազորի կարիքները հոգալու համար (շինարար բանվորներ, մթերքներ, վառելիք և այլն):

11. Սավաբի—ն հատուկ տուրք էր, որ գանձվում էր ռայաթներից, երբ տվյալ վայրից անցնում կամ այնտեղ իջևանում էր շահը կամ թագավորական ընտանիքից որևէ մեկը իր շքախմբով:

12. Նզուլ անվան տակ հասկացվում էին այն պարտավորությունները,

որոնք, մեծ մասամբ բնամթերքով, հատուցվում էին այն դեպքերում, երբ գյուղում իջևանում էին բարձրաստիճան զինվորականներ ու պետական պաշտոնյաներ կամ օտարերկրյա դեսպանություններ:

13. Կոնալղա—այսպես էր կոչվում թագավորական սուրհանդակներին, նամակատարներին (չափար) և ընդհանրապես պաշտոնական, հաճախ նաև ոչ պաշտոնական գործերով երթևեկող բարձրաստիճան և կրտսեր պաշտոնեությունը հյուրընկալելու պարտավորությունը, որ հայկական աղբյուրներում անվանվում է բոնաճյուր:

14. Ալաֆե և ուլուֆե—գյուղերում իջևանող պետական պաշտոնյաների գրաստներին տրվող կերբ: Այս տուրքը մեծ մասամբ հատուցվում էր մթերքով (խոտ, դարման, գարի և այլն): Շատ դեպքերում, սակայն, այն փոխարինվում էր դրամական տուրքով:

15. Նիդմաթաճե—թուրքերեն անվանվում էր նաև դավադր և գանձվում էր իբր վարձատրություն այն ծառայության, երբ հարկահանները զանազան առիթներով գալիս էին գյուղ և զբաղվում հարկերի ճշտման և գանձման գործերով:

16. Էնդաս—երբ դարուղաները, թիուղարները կամ տվյալ վայրի պետական հարկերի կապալառուները զբաղվում էին ռայաթների միջև ծագած վիճերի քննությանը, դրա համար կողմերից գանձում էին հատուկ տուրք, որը կոչվում էր ռասմ-ե Էնդաս (պատահարի տուրք): XVI—XVII դարերում գյուղից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մեջ նախատեսվում էր նաև որոշ տոկոս (տասը դինարից կես դինար), որ համայնքը պարտավոր էր վճարել թիուղարին, անկախ այն բանից, թե այդ տարի գյուղում վիճեր քննվել են, թե ոչ:

17. Ռասմ-ալ-սուլթուր—սադրի կամ գլխավոր կրոնական դատավորի օգտին գանձվող տուրք:

18. Ռասմ-ալ-վիզաբաթ—վեզիրի, Արևելյան Հայաստանում հատկապես Ազերբայջանի վեզիրի օգտին գանձվող տուրք:

19. Ռուսում-ե դաբալեգի—տուրք, որ գանձվում էր հօգուտ տվյալ մահալի կամ նահիայի գարուղայի (գլխավոր ոստիկանապետ ու հարկահան): Ավելի տարածված էր միայն դաբալեգի տերմինը:

20. Սալամի նաև սալամաճե կամ հոգնակի սալամաթ էր կոչվում այն տուրքը, որ պարտադիր նվերների ձևով հատուցվում էր նոր նշանակված խանին, հաքիմին, թիուղարին և մյուս իշխանավորներին, երբ համայնքի ներկայացուցիչները գնում էին ներկայաւնալու նրանց և բարի գալուստ մաղթելու:

21. Էյդի—ֆեոդալ-իշխանավորներին կամ տեղական բարձրաստիճան նահանգապետներին ու այլ պետական պաշտոնյաներին մուսուլմանական մեծ տոների ժամանակ (էյդ-ե ֆեթր, էյդ-ե ղադիր, էյդ-ե դուրբան) նվերների անվան տակ տրվող պարտադիր տուրք:

22. Նովրուզի—պարսկական նոր տարվա առաջին օրը՝ զարնանամուտին, ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյաներին մատուցվող պարտադիր նվեր-տուրք:

23. Փիշֆաշ—զանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեոդալին և պետական պաշտոնյաներին մատուցվող նվերներ:

24. Թաբե—այսպես էր կոչվում պետական պաշտոնյաների կողմից բնակչության նկատմամբ կիրառվող այն հարկադրանքը, երբ ռայաթներին ստի-

պում էին որևէ պարանք չնշին գնով զիջել իրենց կամ, ընդհակառակը, որևէ օտարանք բարձր գնով գնել իրենցից։

25. Դասքանդազ տերմինի տակ հասկացվում էր պետական պաշտոնյաների ալլազան ոտնձգությունները ռայաթների ինչքի և ունեցվածքի նկատմամբ։

28. Շանակիսաթ—ապօրինի պահանջմունքներ, շահատակություններ, հարստահարություններ։

27. Շիթադաթ—պետական պաշտոնյաների կողմից զանազան զրպարտություններով, կեղծ ու հնարովի պատրվակներով ռայաթներից որևէ բան շորթելը։

28. Խիւաջաթ կամ խարիջիյաթ ընդհանուր անունով էին անվանվում այն բոլոր արտակարգ ծախսերը, որ վերը նշած տարբեր առիթներով պարտադրվում էին առանձին հարկատու համայնքներին։

29. Վըռմաթ, քավաջըռմաթ, մուքավաջըհաթ—ե ղիվանի անվանվում էին բոլոր տեսակի պետական հարկերը, որոնք մեծ մասամբ գանձվում էին կանխիկ դրամով։

30. Հոկուկ—ե ղիվանի կամ քաֆալիֆ—ե ղիվանի տերմիններով արտահայտվում էր հարկատու բնակչության պետության նկատմամբ ունեցած բոլոր տեսակի հարկային պարտավորությունները։

Սակայն սա դեռ բոլորը չէր։ Աշխատավոր գյուղացիությունը շահագործման էր ենթարկվում նաև իր իսկ համայնքի ներսում բուն դրած գյուղական ավադների, քյադխուդաների, մելիքների ու գյուղացիության դասի այլ ներկայացուցիչների կողմից։ Գյուղական ավազները, տանուտերերն ու քյադխուդաները բացի այն, որ զանազան խարդախությունների ու շարաշահումների միջոցով հափշտակում ու յուրացնում էին համայնքի միջոցները, համայնքի անդամ հողագործ գյուղացիներից գանձում էին նաև հատուկ տուրքեր, որոնք կոչվում էին ռուսում—ե ֆյադխուդայի (քյադխուդայական տուրքեր)։

Գյուղի և քաղաքի հայ աշխատավորությունը ուներ նաև պարտավորություններ եկեղեցու նկատմամբ, որը նույնքան պարտադիր էր, որքան մյուս հարկերը։ Հայոց եկեղեցու իշխանավորներն իրենց այդ իրավունքները հաստատել և ամրապնդել էին շահական հրովարտակներով ու ռաղամներով, որոնց մեջ խստորեն կարգադրվում էր հայ ռայաթներին՝ հնուց ընդունված բոլոր հոգևոր տուրքերը անթերի վճարել եկեղեցու սպասավորներին²⁹։

Եկեղեցական տուրքերը բաժանվում էին երեք խմբի, որոնց մասին բավական մանրամասն հիշված է Հակոբ Շամախեցի (1759—1763) և Սիմեոն Երևանցի (1763—1780) կաթողիկոսների կոնդակներում։

ա) Հայրապետական հասք և տուրք, որոնք տրվում էին կաթողիկոսներին։

բ) Եպիսկոպոսական կամ առաջնորդական հասք և տուրք, որոնք տրվում էին առանձին թեմերի առաջնորդներին կամ այն վանքերին, որոնց վիճակի մեջ էին մտնում տվյալ գաղութի ռայաթները։

գ) Քահանայական հասք և տուրք, որոնք վճարվում էին քահանաներին՝ ծնունդի, մկրտության, ամուսնության, թաղման, տնօրհնների, գերեզմանօրհնների, մատաղի և այլ ծիսակատարությունների համար։

Ինչպես մեռուի բաժանման կամ նվիրակության համար կաթողիկոսի անունով գանձվող տուրքը, այնպես նաև պտղին, գանձանակը, հոգեբաժինը,

²⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Բղթ. 1ա, վավ. 13, 20, 26, 32, 57, Բղթ. 2ա, վավ. 11, 13բ. 134, Բղթ. 2բ, վավ. 111։

քառասնիկը, կտակը, աթոռամասը, կնքագրամը, կողոպուտը (եպիսկոպոսների հանդերձի համար տրվող տուրք), տեառնականը, խաչօրհները և այլ եկեղեցական տուրքեր, ամբողջապես գանձվում էին կանխիկ դրամով: Իսկ եպիսկոպոսական և մանավանդ քահանայական տուրքերը մեծ մասամբ բնամթերքով էին հատուցվում:

Բավական է մի հայացք նետել վերը թվարկված բազմաթիվ հարկերի ու տուրքերի, պետության և նրա պաշտոնյաների նկատմամբ աշխատավորության ունեցած այլ և այլ պարտավորությունների վրա, համոզվելու համար, որ պարտավորությունների այն մասը, որ չէր մտնում նախապես հաշվառման ենթարկված պետական ռենտա-հարկի և գլխահարկի ընդհանուր գումարի մեջ շատ ավելի ծանր էր, և դա էր, որ անողոք կերպով կողոպտում ու հարստահարում էր ժողովրդին՝ մատնելով կատարյալ թշվառության:

Զաքարիա Ագուլեցու օրագրության մեջ հաճախ ենք հանդիպում այսպիսի տողերի. «Թվին ՌՃԺԹ (1670) ապրիլ ԺԲ (12)-ումն Թավրիզու Միրզայ Իբրահիմէն Ալիդուլի բէկ անուն դարուղայ եկաւ Ագուլիս Ժ (10) ձիաւորաւ. Ի (20) օր կացաւ Ե (5) թուման ղուլուղ տվին, ապալ գնաց: Օրն ԵՌ (5000) դիան խարջ ունէր»³⁰: Կամ «Թվին ՌՃԺԹ (1670) յունիսի Ե (5)-ումն այսօր Թավրիզու Միրզայ Իբրահիմէն դարուղայ եկաւ Ագուլիս՝ համ մալիջհաթն տանի, անունն Բահրամ բէկ, Ի (20) ձիաւորաւ եկաւ Թ (9) օրի կացաւ Օրն մին թուման խարջ ունէր: Ապալ ԺԸ (17) թուման ղուլուղ առաւ ապալ գնաց միուս խասէրն»³¹: Այսպես էր ահա, որ պետական պաշտոնյաներն ու հարկահանները որեւէ պատրվակով, 10—20 և ավելի ձիավորներով գալիս էին և օրերով ու շաբաթներով մնալով, զանազան տուրքերի ու պարտավորությունների անվան տակ, գանձումներ էին կատարում և կողոպտում ու հարստահարում ռայաթներին:

Գյուղական համայնքները համաձայնվում էին նախօրոք որոշ գումար տալ թիուղարին կամ զարիթին, որպեսզի վերջիններս որեւէ հարցով իրենց գյուղը դարուղա չուղարկեն: «Այսմ ամի խաս գեղորէիցն մէլիքներն գնացին Երևան, Միրզա Իբրահիմն տեսան, մին քանի թուման փէշքաշ արարին, որ այս տարի դարուղայ չուղարկի: Ղաբուլ ելաւ,—գրում է Զաքարիա Ագուլեցին»³²:

Միջին հաշվով միայն դարուղաների երթևեկության համար համայնքի կատարած ծախսերը հավասար էին լինում ամբողջ տարվա համար պետությանը վճարվող հարկերի 1/5-ին: Սա դեռ միայն դարուղաների համար ծախսվող գումարն էր: Իսկ ինչքան էր ծախսվում նույն տարվա մեջ տվյալ վայրում իշխանող բարձրաստիճան պաշտոնյաների, խասսե-յե Շարիֆի ղուլամների, թագավորական ընտանիքի անդամների և այլ անկոչ հյուրերի վրա:

Պետական ռենտա-հարկի ընդհանուր գումարին մի քանի անգամ գերազանցող այս ահռելի ծախսերն ու սանձարձակ կողոպուտը հարյուրամյակներ շարունակ բզկտում էին ժողովրդական տնտեսությունը, այն մատնելով լճացման և քայքայման, որպիսի պայմաններում բացառվում էր տնտեսական կյանքի վերընթաց զարգացման որեւէ հնարավորություն:

³⁰ Զաքարիա Ագուլեցի, էջ 90:

³¹ Նույն տեղում, էջ 94:

³² Նույն տեղում, էջ 126: